
In heiligheid afwezig

Met dit schrijven beoog ik het volgende: In hoeverre is het nodig, of gewenst dat de priester of predikant mee gaat de begraafplaats op? Ik neem u in gedachte mee naar een Russische begrafenis waar de priester wel in de kerk het ritueel verzorgde, maar niet op de begraafplaats aanwezig was. Hij bleef in de kerk achter. Vandaar de titel: *'In heiligheid afwezig'*

Indeling

- 1 Beschrijving van het ritueel
- 2 Praktisch-theologische vragen
- 3 Theologische waardering
- 4 Positiebepaling t.o.v. praktisch-theologische benaderingen
- 5 Gebruik van en verwijzing naar bestudeerde literatuur
- 6 Taal en afwerking
- 7 Conclusie en aanbeveling

Bijlage

email naar en van Dr. Christian Möller
email naar en van Dr. Thomas Quartier

In heiligheid afwezig

1 Beschrijving van het ritueel

Om u als lezer een inkijk te geven, ja eigenlijk om ook u als *Traveller*¹ mee te nemen het onbekende in, heb ik er bewust voor gekozen om het ritueel, en wat daar omheen gebeurde, uitvoerig te beschrijven, zodat u als het ware naast mij plaats kan nemen.

1.1 E-mail

Met het lezen van deze e-mail op 9 september 2010 begon de tocht naar de begraafplaats te St Petersburg: *'Dear Jacob, Today, 8th of September at 16.50hrs my daughter Anna died. I schedule funeral on Saturday. Sincerely yours, Sergey*²

1.2 Uit het leven

Vrijdagmorgen 10 september heb ik nog enkele uren les gevolgd op de VU. Toen ik het lokaal uitstapte zei de heer Minnema, 'Je stapt niet alleen uit het lokaal, maar je stapt uit het leven'³ Onderweg naar Schiphol heb ik naar het hotel gebeld om door te geven dat zij bloemen moesten kopen voor de begrafenis. 's Avonds schoof ik aan tafel in de keuken van Nadja en Sergey te St. Petersburg. Zo inderdaad, stapte ik het ene leven uit, het andere leven in.⁴

1.3 Naar de kerk

Op zaterdag morgen rijden we naar de Troitsky Cathedral. Achter in onze auto liggen bloemen, wat brood plus beleg en 10 flessen Vodka. Bij de zijkant van de kerk staan Ludmila⁵ en haar vriend te wachten. Ze wachten daar al een uur, want dat had Sergey zo bevolen. Blijkbaar zijn wij, Sergey, Nadja en Jacob, later bij de kerk aangekomen dan de bedoeling was. Voor de ingang van de kerk staat een bus met achterin de lijkist. Om de bus staan familieleden, en drie vrienden uit de schooltijd van Sergey. Mijn aanwezigheid viel op, maar ik werd direct geaccepteerd.

1.4 In de kerk

Sergey loopt de kerk binnen, spreekt even met de koster, en komt weer naar buiten. De lijkist mag door familie naar binnen gedragen worden. De kerk heeft de vorm van een kruis. Links voorin wordt een lage bank neergezet, waarop de lijkist geplaatst wordt. De lijkist wordt nu open gemaakt en vele bloemen worden in de kist naast Anna gelegd.

¹ Zie nummer 4: Positiebepaling ten opzichte van praktisch-theologische benaderingen

² Sergey is directeur van Rassada.ru en onze exclusieve partner in Rusland voor de verkoop van jonge planten sinds 2004.

³ De heer Minnema maakte deze vergelijking tijdens zijn hoorcollege over Hindoeïsme. De Hindoe stapt uit het leven door in het bos te gaan zitten, en te mediteren zodat zijn 'Atman' één wordt met 'Het Brahman'

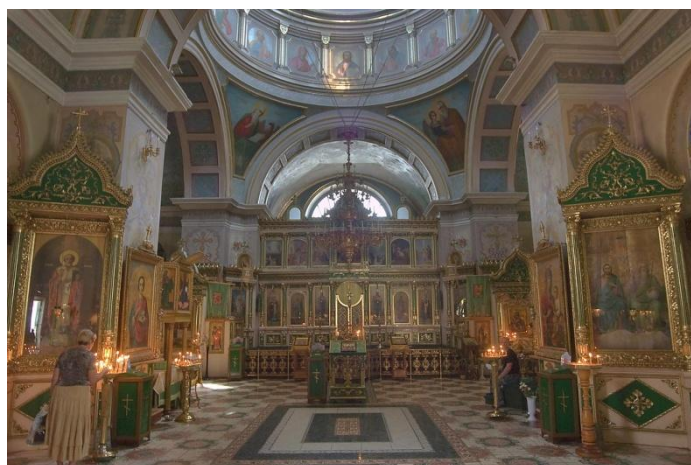
⁴ Een opmerking van Professor Ganzevoort: Praktische Theologie is niet alleen vanaf de 14e verdieping van de VU te realiseren, het gebeurt buiten!

⁵ Ludmila is werkzaam als secretaresse bij Rassada.ru

In heiligheid afwezig

1.5 Twee tegelijk

In het midden van de kerk zijn drie priesters bezig met de zaterdagse kerkdienst. Ze nemen er ruim de tijd voor, want anderhalf uur na de afgesproken tijd, komt een priester onze kant op om het begrafenis ritueel op te starten. Op dat moment wordt ook een nieuwe lijkst binnen gedragen van een andere familie. De priesters overleggen even met elkaar, en besluiten de twee overledenen in één liturgie te behandelen. De lijkst van Anna wordt opgetild, de bank naar het midden van de kerk verplaatst, waar inmiddels ook de andere lijkst is komen te staan. Anna is 24 jaar geworden, de andere dame is, schat ik, 85 jaar geworden.

1.6 Het ritueel

Priester Georg van de Troitsky Cathedral zet op de borst van Anna een icon van een heilige; een frame met woorden op haar voorhoofd en legt in haar handen een geschreven gebed.⁶ De priesters zwaaien met een soort bal, kadilo, waarin olibanum wordt verbrand. De kadilo wordt zo bewogen dat ik de rook over de gezichten van de overledenen zie gaan. Er volgen diverse citaten uit Psalter (Psalmen), die in beurten door de drie priesters worden gesproken en gezongen. Een viertalig koor is ingehuurd om ook enkele verzen te zingen. De aanwezigen rondom de lijkst krijgen allen een klein aangestoken kaarsje in de handen gedrukt. Om het kaarsje zit papier zodat het kaarsvet niet op je vingers lekt. De familie hoeft verder niet te spreken of te zingen. Aan het einde van het ritueel wordt door de priester zand in een zakje gedaan, en in de kist gelegd.

1.7 Naar de begraafplaats

De priester vertrekken, en de beide families staan in de kerk naast de lijkst. Sergey besluit dat de kist van Anna gesloten moet worden. De kist wordt door 'ons' de kerk uitgedragen en in de huurbus gezet. We gaan nu naar de begraafplaats rijden, 20 minuten verderop. Wij nemen ook nog iemand mee die met de metro naar de kerk gekomen was.

1.8 Het nummer

Aangekomen bij de begraafplaats, blijkt het te gaan om een eiland, het Vasilyevskiy Ostrov. Alleen de bus mag door de poort. Iedereen stapt uit eigen auto, loopt door de poort naar binnen en blijft bij de bus staan. Een man vraagt mij wat, maar ik versta hem niet. De buschauffeur jaagt de man weg, het was een zwerver die om geld bedelde. Sergey komt intussen uit een kleine kantoortje met een brief in zijn hand waarop het grafnummer staat en een routebeschrijving.

We proppen ons nu allen in de bus, waarbij twee mensen deels op de kist moeten zitten, want er is niet meer ruimte in de bus. We raken de weg kwijt, moeten twee keer navragen en één keer omkeren, maar komen uiteindelijk waar we wezen moeten. De lijkst wordt uit de bus midden op de weg op een soort brancard geplaatst en weer open gemaakt.

⁶ De betekenis is om eenvoudiger in de hemel te kunnen komen. (Bron e-mail Sergey)

In heiligheid afwezig

1.9 Om de kist

Nu komt een uniek moment. De kist is open, en de familie is er omheen gaan staan. Vaste liturgie of leiding van een priester is er niet. Netjes gaat dan de één en dan de andere naar voren, laat de handen rusten op de lijkstaf en spreekt enkele woorden die voor iedereen hoorbaar zijn. Na gesproken te hebben kussen de meeste Anna op haar hoofd, en doen weer een stap terug. Ik ben zelf niet naar de kist gelopen, omdat ik dat meer iets voor de familie vond. Ik kon echter een traan niet verdringen toen in Sergey, zijn eerste vrouw en zijn zoon Pasja⁷ uit het eerste huwelijk naast de kist zag staan. Mijn God, wat leven wij in een gebroken wereld.

1.10 Het kruis

Na dit indrukwekkende moment, dat ongeveer een half uur geduurd heeft, stapt iemand van de familie naar voren, en doet de witte lakens over het gezicht van Anna. Ze pakt vervolgens het zakje zand dat de priester had meegegeven, maakt een gat in het plastic en giet het zand uit over de witte lakens en de vorm een kruis.⁸ Daarna wordt de kist gesloten.

1.11 Zweten en zwijgen

Drie mannen in werkkleding komen aan met sleepkabels in hun handen, en dragen de kist naar het graf. Ze gebruiken de sleepkabels om de kist onder in het diepe graf te krijgen. Daarna pakken ze zwiingend hun schop en beginnen de berg zand op de kist te scheppen. Het duurt lang, de drie mannen krijgen het warm. Zij zweten, wij zwijgen. De mobiele telefoon van één van de werkmannen gaat af. Hij drukt de telefoon uit, en gaat zwiingend verder met zijn werk. Het gat wordt niet alleen gevuld, maar er wordt een soort verhoging van ca. 1 meter opgemaakt met zand. De zijanten worden zorgvuldig afgewerkt, het wordt eigenlijk een mooi zandkasteel. Daarop wordt een grafsteen geplaatst, en Sergey zet er vervolgens een foto van Anna op. De werkers zijn klaar. Zonder te spreken gaan ze een paar meter verderop uitrusten door te roken.

1.12 Gebroken bloemen

De familieleden komen nu met alle nog overgebleven bloemen, breken deze tot ca. 20 cm en steken de bloemen in de zojuist netjes opgemaakte zandverhoging. Ik vraag naar de betekenis van het breken van de bloemen, is dat een symbool voor de gebrokenheid van het leven? “Nee”, is het antwoord, “maar anders worden de bloemen vanmiddag gestolen, en weer verkocht.”

Iemand begint het brood en beleg klaar te maken. Er wordt Vodka gedronken, maar zonder de gebruikelijke toast. Volgens Sergey is Vodka drinken op het graf weliswaar een zondige Russische gewoonte, maar niet zo erg zondig.

1.13 Lunch

Hierna gaat het gezelschap naar een restaurant, waar we twee uur lang eten en drinken. Diverse mensen nemen het woord. Ook nu blijft de gebruikelijke toast achterwegen. Op verzoek van Sergey neem ik ook het woord: ‘Deze week heeft de Schepper de levensadem van uw dochter Anna tot Zich genomen. Maar er komt een dag dat Hij haar vanuit deze plaats opnieuw zal doen opstaan’.

⁷ Pasja heeft spierziekte, net als zijn zus Anna. De verwachting is dat hij binnen vier jaar aan dezelfde spierziekte zal overlijden.

⁸ Dat legt kennelijk wel een verband met de liturgie

In heiligheid afwezig

2 Praktisch-theologische vragen

2.1 Deïstitutionalisering

Middels liturgieën op begraafplaatsen wordt wellicht de deïstitutionalisering versneld doordat de priester of predikant de gehele begrafenisplechtigheid als vanzelfsprekend domineert. In vele gevallen bepaalt hij wat gezegd en gezongen wordt in de kerk. Maar ook daarna op de begraafplaats neemt hij (soms veel te lang) het woord, en bepaalt 'wanneer de plechtigheid is afgelopen'. Professor Ganzevoort⁹ stelt: Religie is omgaan met het heilige. In verband met deze essay zou ik willen zeggen: Religie is omgang in het heilige, en niet op de begraafplaats. Daarmee geven we ruimte aan die familieleden¹⁰ die liever even zonder 'het instituut kerk' hun geliefde willen begraven. In heiligheid afwezig.

2.2 Telos

Een wel erg praktische vraag is: Hoe kan mijn persoonlijke beleving vanuit Rusland een positieve bijdrage leveren aan onze Nederlandse traditie? Gerard Lukken¹¹ schrijft: 'Het is zaak vanuit de nieuwe beleving de cultuur open te breken en op creatieve wijze daarin het verleden mee te nemen. (...)Nieuwe praktijken worden geïntegreerd en bestaande praktijken verstarren en worden afgeschreven.'

2.3 Regels

Natuurlijk zal praktisch nagegaan moeten worden welke regels de Nederlandse wetgeving stelt aan begraafplaatsen. Daarnaast of het in bepaalde religies de gewoonte is om lang bij het graf te eten en te drinken, waarmee men tot last zou kunnen zijn anderen.¹² In Rusland werden diverse overledenen tegelijk begraven op het grote eiland; het is de vraag hoe zo iets in Nederland geregeld zou moeten worden.

3 Theologische waardering

Nu ga ik verder in op Oud – en Nieuwe Testamentische achtergronden, en probeer een bron in de Schrift te vinden voor het al dan niet liturgisch aanwezig zijn van priester of predikant op begraafplaatsen.

3.1 Oud Testamentische Periode

Ik neem u mee naar een droeve gebeurtenis. Aäron mag niet aanwezig zijn bij de begrafenis van zijn eigen zonen Nadab en Abihu. Hij en zijn twee nog levende zonen Eleaza en Ithamar mogen ook geen tekenen van rouw tonen en ze mogen de tabernakel niet verlaten, want zij vertoeven voor het aangezicht van God en mogen niet aanwezig zijn in het domein van de dood.¹³ 'Veelzeggend' is het zwijgen van vader en Hogepriester Aäron: Doch Aäron zweeg stil.(Lev 10:3)

⁹ Ganzevoort, De hand van God en andere verhalen, 2006

¹⁰ Het is in dit geval de keuze van de familieleden, dat de priester niet mee gaat de begraafplaats op.

¹¹ Marcel Barnard & Paul Post, Ritueel bestek, Zoetermeer 2001, Pagina 21 en 22

¹² Uit een gesprek met mijn vrouw, J.M.G.Schneider-de Kluiver senior-verpleegkundige verbonden aan het Erasmus MC te Rotterdam, afdeling palliatieve zorg.

¹³ Dr. M.K. Paul, drs. G. van den Brink, ds. J.C. Bette, Bijbelcommentaar Leviticus, Veenendaal 2005

In heiligheid afwezig

3.2 Nieuw Testamentische Periode

Als onze Zaligmaker aankomt in de landstreek van de Gadarenen, komt Hem een man tegemoet die door de duivelen bezeten was, geen kleding aanhad, niet in een huis verbleef maar in de graven. We krijgen niet bepaald de indruk dat in die tijd de begraafplaats een onderdeel was van het begrafenis ritueel voor de geestelijke leiders. Het optreden van de Messias in Gadara herinnert ons aan de profeet Jesaja: *Zittende bij de graven, zo vernachten zij bij degenen, die bewaard worden (...)*. (Lezer, tot uw troost zou u ook Jesaja 65:1 eens moeten lezen, en niet alleen vers 4 dat hier deels geciteerd wordt.)

De bekende tekst uit Mattheus 8:22 en Lukas 9:60 waar Jezus zegt: (...) 'Laat de doden hun doden begraven' (...) heeft geen direct verband met mijn onderzoek. Het gaat in deze tekst om de navolging van Jezus, en dat heeft de hoogste prioriteit. Met andere woorden, het begraven van doden mag geen argument zijn om Jezus dan maar (nog) niet te volgen.

3.3 Één graf zag geen verderving

'Hij is hier niet, want is opgestaan, gelijk Hij gezegd heeft. Komt herwaarts, ziet de plaats, waar de Heere gelegen heeft' zegt een heilige engel terwijl hij op de steen zit naast het open graf. De dood, en haar onreinheid is hier overwonnen. De aoristusvorm die in het Grieks gebruikt wordt bij *'Hij is opgestaan'* wil zeggen: eens en voor altijd gebeurd.¹⁴ Het is wel goed te beseffen dat het hier gaat om de opstanding aan de andere kant van de dood. Jezus zal nooit meer sterven¹⁵, de dood is overwonnen in dit graf.

Er is verschil tussen het sterven en de dood van Christus en die van ons. Paulus zegt: 'Het lichaam wordt gezaaid in verderfelijkeid.'¹⁶ Dat geldt voor wel ons maar niet voor de Christus, want van Hem staat: 'Gij zult niet toelaten, dan Uw Heilige de verderving zie.'¹⁷ Hoewel van gelovige gezegd mag worden dat het lichaam zal opgewekt worden in onverderfelijkeid, tot die tijd geldt op de begraafplaats verderfelijkeid.

¹⁴ Drs. H. Courtz, drs. G. van den Brink, ds. J.C. Bette, Bijbelcommentaar Mattheus, Veenendaal 2003

¹⁵ Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Lazerus, die na zijn opstanding uit de dood toch weer gestorven is.

¹⁶ 1 Korinthe 15:42

¹⁷ Psalm 16:10

In heiligheid afwezig

3.4 Begraafplaats

Voorzichtig is uit bovenstaande te concluderen dat het meegaan van de priester of predikant op de begraafplaats, niet direct op Bijbelse gronden rust.

Is het daarmee verkeerd om de huidige traditie te handhaven? Nee, maar wel het automatisme van de huidige traditie. Als we de (al dan niet kerkelijke) medemens een evenwichtige theologische waardering willen meegeven vanuit de begrafenis plechtigheid, dan is het mijns inziens goed om als voorganger op de begraafplaats in heiligheid afwezig te zijn.¹⁸

De familie, (wellicht (deels) niet (meer) religieus), wordt ander namelijk verplicht onderworpen aan de dominerende liturgische rol van de voorganger. Zo was ik onlangs bij een begrafenis¹⁹, waar de predikant²⁰ knikte en de begrafenis ondernemer vervolgens zei: 'We zijn hierbij gekomen aan het eind van de begrafenis plechtigheid'. Ik dacht: o ja? Wie bepaalt dat dan?

3.5 Vergelijking met Doop - en Trouw rituelen

Het is opmerkelijk dat bij Doop - of Trouw rituelen, de liturgie wel binnen de kerkmuren blijft. De predikant komt hoogstens een bezoek brengen op de bruiloft 's avonds, maar niet ritueel.

¹⁸ Mijn uitgangspunt is dat Bijbelse onderwijzing tradities mag hervormen. Tradities mogen kritisch geijkt worden op de Bijbel.

¹⁹ De moeder van een collega werd op 22 januari 2011 te Ermelo begraven

²⁰ Predikant die overigens keurig zijn rol in deze liturgie vervulde

In heiligheid afwezig

4 Positiebepaling ten opzichte van praktisch-theologische benaderingen

Voor het bepalen van de positie gebruik ik in schematisch vorm het artikel 'Forks in the Road'²¹

Tracing the sacred						
Fork 1	Travelling	Following	Studying		Sketching	
	Object					
	Ministry	Church	Faith	Religion	Culture	Society
Fork 2	Method					
	Object	Source	Telos	Field	Forum	
Fork 3	Researcher					
	Player	Coach	Referee		Commentator	
Fork 4	Audience					
	Academy			Church	Society	

De start is duidelijk *Travelling*, het onbekende in, als een onbekend bos. Maar, zoals in alle natuur, ook in het onbekende is harmonie.²²

4.1 Fork 1 Het *Object* zit tussen *Ministry*, *Culture* en *Society* in. Rusland, een totaal andere cultuur, religie en samenleving. Ik heb groot respect voor de Russische cultuur en samenleving. Met name de 'echtheid' van de mensen trekt mij aan. Mijns inziens helpt dat mij om het object met passie te bestuderen.

4.2 Fork 2 De *Method* begint empirisch dus als *Object*. Je wordt erbij getrokken, en je staat er met je neus bovenop. Maar toch ook *Telos*. Wellicht niet direct op dat moment, maar even later wil toch de schoonheid van bepaalde gebeurtenissen meenemen en vertalen naar de, soms krampachtige, tradities dichter bij huis.²³

4.3 Fork 3 Als *Researcher* zie ik me ook in een dubbele rol, zowel *Player* alsook *Commentator*. Hoewel *Player* natuurlijk meer op het moment zelf, en *Commentator* later zoals bij het schrijven van dit essay.

4.4 Fork 4 *Audience*. Eigenlijk moet ik kiezen voor *Academy*, maar zou graag ook *Society* kiezen, omdat ik de boodschap graag breed wil uitdragen.

²¹ Forks in the Road when Tracing the Sacred, R.Ruard Ganzevoort Chicago 2009

²² Als plantenkweker zie ik dat, hoe wild de natuur ook kan lijken, er is altijd een harmonie. Voor mijn achtergrond in deze zie www.schneiderbv.nl

²³ Zonder de cultuur elders te overwaarderen (oriëntalisme) wil ik stellen dat in onze traditie de begrafenisplechtigheid op de begraafplaats wordt gedomineerd door de priester of predikant. Dit zouden we kunnen wijzigen.

In heiligheid afwezig

5 Gebruik van en verwijzing naar bestudeerde literatuur

5.1 Ontwikkeling liturgie op begraafplaatsen

Möller beschrijft dat in de 4^e eeuw Christelijk grafspreuken (*Leichenreden auf Deutch*) stammen, en op de graven van doden het oerchristelijke liefdesmaal gegeten werd.²⁴ Hieruit kan in ieder geval geconcludeerd worden dat de liturgie zoals wij die nu op begraafplaatsen kennen een duidelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt. Tegenwoordig zien we dat de begrafenisondernemer een service verkoopt, waarin de predikant(e) als onderdeel wordt integreert.²⁵

5.2 Stil

In de Russische Kathedraal werd gesproken door de priester, op de begraafplaats werd Gods stem niet gehoord. Ik heb dit als iet positiefs ervaren, en ik lees daarover bij Bernardus Peeters: Zoals er in het intermenselijke verkeer van woord en antwoord een positieve stilte bestaat zo ook in de samenspraak tussen God en de mens. In de dialoog tussen God en de mens kan de stilte ontluiken als de stilte tegenover het Woord.²⁶

6 Taal en afwerking

6.1 Taal

De beschrijving van het ritueel bij punt 1, is sterk in verhalende vorm geschreven. Dit heb ik bewust zo gedaan, om u als lezer een zo goed mogelijke indruk van de praktijk te geven. Zoals ik het heb waargenomen, zo heb ik het aan u willen doorgeven.

Er zijn veel woorden gebruikt. Natuurlijk zouden, met name bij punt 1, enkele zinnen geschrapt kunnen worden, maar voor de beleving van dit bijzonder moment is het mijns inziens goed om het geheel te kunnen lezen.

Omdat ik dit verslag aan diverse mensen wil laten lezen, heb ik erop gelet op eenvoudig taalgebruik.

6.2 Afwerking

Hoewel het niet inhoudelijk bijdraagt, heb ik enkele foto's toegevoegd. De afwerking is verder overzichtelijk gemaakt door duidelijke nummering.

²⁴ Christian Möller, Einführung in die Praktische Theologie, Basel 2004, Pagina 204

²⁵ Christian Möller, Einführung in die Praktische Theologie, Basel 2004, Pagina 206

²⁶ Marcel Barnard & Paul Post, Ritueel bestek, Zoetermeer 2001, Pagina 157

In heiligheid afwezig

7 Conclusie en aanbevelingen

7.1 Conclusie

Zou het niet goed zijn om de liturgische invulling rondom begrafenissen, met name wat betreft liturgieën op de begraafplaatsen, te heroverwegen? We kunnen ons dan meer baseren op Bijbelse gronden, en meer richten op de huidige - en toekomstige samenleving.

7.2 Aanbevelingen

- Laat liturgie binnen de kerkmuren. U kunt bijvoorbeeld als aanwezigen een Psalm zingen in de kerk, terwijl de familie met de kist de kerk verlaat. Zij gaan begraven, u laat hen vrij.²⁷
- Het automatisme, namelijk dat de priester of predikant *liturgisch leiding* geeft op de begraafplaats, zou doorbroken moeten worden.

Jacob Schneider

Bijlage 1 email naar en van Dr. Christian Möller

Mijn hoofdvraag uit de e-mail: Können Sie vielleicht angeben wann die Praxis entstanden ist, das der Familie eigentlich nicht selbst Leid haben kann/darf am Friedhof, ohne dass immer der Pfarrer dabei ist.

Reactie Dr. Christian Möller: Sehr geehrter Herr Schneider, Ihre Frage ist so speziell, daß ich sie leider nicht beantworten kann. Ich weiß es nicht. Mit freundlichem Gruß, Christian Möller

Bijlage 2 email naar en van Dr. Thomas Quartier

Mijn hoofdvraag uit de e-mail: Zou het uw inziens goed zijn om te streven naar het loslaten van de automatische koppeling tussen de liturgie in de kerk, en het begraven op het kerkhof?

Reactie Dr. Thomas Quartier: het is een interessante vraag die u daar aansnijdt. Ik denk dat er argumenten voor een scheiding zijn van christelijke liturgie en van het gebeuren op de begraafplaats. Ik zelf zou er echter voor pleiten het toch als een geheel op te vatten: het afscheid wordt voltrokken door een rite de passage, en daar hoort het gebeuren op de begraafplaats bij. Christelijke kerken hebben de verantwoordelijkheid om ook hierbij hun ritueelliturgisch repertoire te beschikking te stellen. Indien dat echter niet zorgvuldig gebeurt, ontstaan vervelende situaties. (...)

Vriendelijke groet, ook aan prof. Ganzevoort

²⁷ In Februari 2011 heb ik een begrafenis meegemaakt. Het was koud. Er waren veel mensen. Twee predikanten namen op de begraafplaats het woord. Direct daarna waren we volgens de woorden van de begrafenis ondernemer 'aan het eind gekomen van deze begrafenis'. Geven wij de familie wel de tijd voor de 'echte begrafenis'?